

Sykehus i krig

Kåre Olsen

Jødene som ble innlagt i sykehus for å unngå deportasjon

Oslo: Det norske medisinske Selskab, 2022

166 s.

ISBN 978-82-92871-74-4

Gratis tilgjengelig: <https://www.michaeljournal.no/journal/1000/30>

Michael 2023; 20: 100–4.

I de første tiårene etter krigen var det liten interesse for holocaust, et ord som da ennå ikke var i bruk. Jødene hadde lidd, men det hadde også så mange andre – noen mer, andre mindre – var den alminnelige oppfatning. Fra 1980-årene endret dette seg. I den vestlige verden antok den jødiske tragedien helt andre dimensjoner enn før. Det ble nå fremhevet hvordan Hitler-Tyskland først og fremst var et rasistisk og antisemittisk regime som hadde den totale utryddelsen av jødene på sitt program. Jødene skulle forsvinne uansett hva de hadde gjort eller ikke gjort. Mens andre hadde lidd på grunn av sin motstand mot nazistene, hadde jødene måttet lide for hvem de var.

Samtidig ble holocaust for mange et samvittighets-spørsmål. Det var ingen tvil om at det var tyskerne som sto bak utryddelsen, i de okkuperte landene godt hjulpet av hjemlige nazister og andre som var villige til å bidra. Men var ansvaret og skylden bare deres? Jernbanens folk som transporterte jødene til leirene, den offentlige forvaltningen som registrerte jødene, motstandsbevegelsen som ikke gjorde nok for å redde jødene, alminnelige folk som gjennom en åpen eller

latent antisemittisme ikke var innstilt på å hjelpe jødene, var ikke de også delaktige i holocaust? Jødeutryddelsen ble i samfunnsdebatten et felt for moralske spørsmål. I Norge nådde diskusjonen om dette et høydepunkt i kjølvannet av Marte Michelets bok *Hva visste hjemmefronten? Holocaust i Norge: varslene, unnvikelsene, hemmeligholdet*, som utkom i 2018.

Omhyggelig arbeid med kildene

Kåre Olsen er arkivar, historiker og forfatter av et standardverk om krigsbarna (1). Denne gangen har han tatt for seg de norske jødene under krigen. Forfatteren mener at det er skapt et feilaktig inntrykk av at de fleste jødene ble deportert, og at det bare var et mindretall som overlevde. I det har han rett. Det var 2100 jøder i Norge før den tyske invasjonen. Av dem klarte et flertall på 1200 å flykte til Sverige, de fleste høsten og vinteren 1942–43.

Videre er det ifølge Olsen publisert mest om jødene som ble arrestert, deportert og drept. Dette ville han gjøre noe med og gikk i gang med å undersøke forhold som kunne forklare hvorfor noen jøder unngikk arrestasjon og deportasjon. Under arbeidet la han merke til at mange jøder ble innlagt i sykehus med fiktive sykdommer. Enkelte oppholdt seg der i lengre tid, andre i kortere, før de forlot sykehuset og flyktet til Sverige. Dermed hadde forfatteren funnet temaet for den studien som nå er utgitt. Den handler om jøder som ble innlagt i sykehus for å unngå deportasjon.

I kritikken av Marte Michelets bok har det vært et hovedpoeng at hun behandler sine kilder for lemfeldig. Kanskje har det gitt Olsen et incentiv til å gå ekstra grundig frem. Han foretar iallfall en omhyggelig undersøkelse av kildene, mange av dem nye. En viktig kilde har vært pasientjournaler fra en rekke sykehus, der legene har innført den fiktive årsaken til innleggelsen og tidspunktet for utskriving, gjerne med en opplysning om at pasienten plutselig er forsvunnet. Arkivet etter det nazistiske Statspolitiet (Stapo) har gitt mye. Forfatteren har dessuten benyttet arkivet for avhør av flyktninger i Sverige. På dette grunnlaget gir han en solid og veloverveid beskrivelse av forhold knyttet til sykehusinnleggelsen. Man føler seg trygg i forfatterens selskap.

Resultatet av undersøkelsen

150 jøder ble i en periode høsten 1942 innlagt i sykehus for å unngå deportasjon. De fleste var friske, men ble gitt en fingert diagnose, utstedt av en lege. Noen få lå hjemme. I de fleste tilfellene respekterte Stapo legeattestene når de ble stilt overfor dem, og lot «pasientene» bli liggende. Etter en tid forlot de sykesengen og rømte til Sverige. 86 jøder ble på denne måten reddet gjennom sykehusopphold og flukt, mens 18 andre fikk bli liggende

til krigens slutt. Nesten tre fjerdedeler beholdt livet. Men ikke alle lyktes. I 21 tilfeller trosset Stapo legeattestene, hentet «pasientene» fra sykesengen og deporterte dem. Ti ble tatt under flukt.

Nesten alle jøder som klarte å stikke seg unna og flykte over grensen, gjennomgikk en første fase da de lå i dekning. Det var to typer dekningssteder. Den ene var private leiligheter som jødene fant eller ble hjulpet frem til i løpet av den hektiske og livsfarlige høsten 1942. Den andre typen var sykehusene. Der ble hjelpen ytt av profesjonelle yrkesutøvere ved en etablert institusjon som i kraft av sin normale virksomhet kunne innlosjere og fø dem. Det som var felles for begge typer, var at jødene, når kysten var klar, forlot dem og dro videre langs forskjellige fluktruter. Langt de fleste kom helskinnet over grensen. Det er overraskende hvor lite tysk og NS-norsk politi evnet eller satset på å få tak i de flyktende jødene.

Forfatteren har gruppert sine 150 «pasienter» ut fra lokasjon. De er fordelt på somatiske sykehus med eksempler fra fire forskjellige byer, fem tuberkulosesanatorier, psykiatriske avdelinger og sykehus og endelig egne hjem. For hver kategori gis det navngitte, detaljerte eksempler. På denne måten bindes fremstillingen til et individnivå der enkelthistoriene dominerer. Forfatteren har vært klar over at det her ligger et problem. I forordet skriver han at han kunne ha presentert flere enkelthistorier og gått nærmere inn på de enkelthistoriene som gjengis. Men om han hadde gjort det, kunne fremstillingen lett ha fått preg av «katalog», som han sier, med nærmest leksikalske opplysninger om enkeltsaker. Noen «katalog» har boken langt fra blitt, men den har til en viss grad karakteren av å være en eksempelsamling. Spørsmålet er om problemet kunne ha vært unngått dersom de 150 individene hadde vært gruppert på en annen måte, med andre kriterier for kategoriseringen enn lokasjon. Forfatteren drøfter ikke dette spørsmålet.

Sentrale personer i omsorgen for jødene var legene. Det var de som innla «pasientene» og skrev ut den legeerklæringen som trengtes. Det var også legene som i kraft av sin stilling og autoritet ved sykehuset fikk andre av personalet med seg. På den måten ble det en liten krets av personer som bisto. Bak hver sykehuslege som fikk innlagt en «pasient» ved sin avdeling, sto det kanskje ti medarbeidere som sluttet opp om innleggelsen.

I oktober 1942 ble det offentliggjort en forordning som innførte dødsstraff for den som hjalp noen å flykte fra landet. I ettertid vet vi at forordningen ikke ble praktisert så drastisk som man kunne frykte. Men hvordan forordningen ville bli iverksatt, kunne man den gangen naturligvis ikke vite, og folk *ble* arrestert og straffet for hjelp til flukt. Hvor mange som avsto å bistå av frykt for den nye forordningen, vet vi ikke. Vi vet i det hele tatt lite eller ingenting om de som ble spurt om å hjelpe, men sa nei. Det er de

som hjelp, kildene sier noe om, og de ga altså hjelpen i skyggen av en mulig dødsstraff. På den annen side gikk de klar. Forfatteren gir ikke noe eksempel på at leger eller annet sykehuspersonale ble straffet fordi de hjalp jødene.

Stapo arbeidet høsten 1942 med å skaffe seg oversikt over og kontroll med de jødene som ble innlagt. Skjemaet *Legeerklæring for syke jøder* ble tidlig i november spredt til sykehus der politiet var blitt kjent med at jødiske menn oppholdt seg. I et nytt rundskriv fikk sykehusene beskjed om å melde fra dagen før en «pasient» ble utskrevet, og «pasientens» tøy skulle holdes innelåst. Stapo-betjenter ble sendt til sykehusene for å undersøke forholdene. Stapo benyttet seg dessuten av sin egen motekspertise, NS-legen Hans Eng (1907–95), som ga sine vurderinger. Et tredje rundskriv kom 9. januar 1943 til 19 sykehus i Oslo-området, der de ble pålagt å oppgi hvilke jøder som da befant seg i sykeseng.

De opplysningene som sykehusene ga i samsvar med to av rundskrivene, må ha spilt en avgjørende rolle for hvem som ble deportert. Forfatteren trekker ikke eksplisitt en slik konklusjon, men de tallene han oppgir, må tolkes slik. Han har identifisert 43 utfylte legeerklæringer for syke jøder. Av dem ble 12 hentet ut av sykesengen, deportert og drept. Etter det siste rundskrivet ga sykehusene opplysninger om 16 jødiske «pasienter», hvorav sju ble deportert. Av de 21 som i alt ble deportert, er altså hele 19 å finne blant de jødene som sykehusene ga Stapo systematiserte opplysninger om. Med andre ord, på den ene siden ga sykehusene som de offisielle institusjoner de var, opplysninger til politiet når det ble krevd. På den andre siden arbeidet en del av personalet ved de samme institusjonene i skjul for å redde jødene. Her var et samliv mellom kollaborasjon og motstand, et typisk trekk ved det okkuperte samfunn.

I 21 tilfeller tok Stapo altså ikke hensyn til legenes erklæring. Men hvorfor ble nettopp disse 21 arrestert og deportert og andre ikke? Om Stapos vurderinger på individnivå vet vi lite. Hvor avgjørende var Stapo-legens erklæringer? Kildemateriale som kan kaste lys over dette, er trolig spinkelt.

Hvordan fant jødene frem til legene og sykehusene? Forfatteren sier noe om det, men kildene er sparsomme. Antagelig var det til en viss grad tilfeldig om jødene havnet i en privat leilighet eller i et sykehus. I alle tilfeller må det ha skjedd improvisert og via bekjentskap eller langs personlige kanaler som førte frem til sykehuslegen. Blant de som hjalp, er det mange anonyme personer. Noen bidro kanskje bare en enkelt gang, ved å opprette en kontakt eller skaffe ly en natt eller to, før veien gikk videre til sykehuset. Andre ble engasjert til fordel for flere og over lengre tid, og noen fikk ekstra mye å gjøre. Samtidig viser Olsen hvordan en del av de som hjalp på sykehusene, går igjen i andre motstandssammenhenger. Noen av legene deltok

i legenes illegale ledelse og motstandsnettverk, de var tillitsmenn innenfor den sivile motstandsbevegelsen, eller de var som den kjente kirurgen Carl Semb (1895–1971) aktive både sivilt og militært.

Forholdet mellom hjemmefront og jøder

Under okkupasjonen hadde det frem til sommeren 1942 vokst frem en sivil og militær motstandsbevegelse. I Marte Michelets bok er det et hovedpoeng at denne bevegelsen sviktet da Stapo gikk til aksjon. Den kunne og burde ha hjulpet jødene, men gjorde det ikke. Diskusjonen om dette skal vi la ligge her og i stedet fremheve en annen side ved det samlede motstandsbildet. Det er hvordan nye motstandsnettverk oppsto spontant ut fra akutte behov og ekspanderte raskt høsten 1942. Et særlig tydelig eksempel på det er den såkalte «Carl Fredriksens Transport» som det har vært skrevet så mye om. Den vokste brått frem og fraktet flere hundre jødiske og ikke-jødiske flyktninger til grensen før den like brått ble satt ut av spill. Den fiktive innleggelsen i sykehus er et annet eksempel på denne typen knoppskyting.

I debatten om holocaust i Norge holder det vel nå på å utvikle seg et mer balansert syn på forholdet mellom hjemmefront og jøder. Okkupasjonsregimets bestialitet og jødernes tragedie vil alltid ruve mest i historien om holocaust. Samtidig rommer den et kapittel om de jødene som ble hjulpet til å flykte og overleve. Også den hjelpen er en form for «hjemmefront». Det er en hjelp som ikke er egnet til å prege det nasjonale selvbildet på samme måte som den sivile og militære motstandsbevegelsens triumfer. Til det var tapene for store og hjelpen som nådde frem, for liten. Men en plass i det totale motstandsbildet har også dette bidraget. Kåre Olsens studie av jødene som ble innlagt i sykehus for å unngå deportasjon, minner oss om det.

Litteratur

1. Olsen K. *Krigens barn: de norske krigsbarna og deres mødre*. Oslo: Forum Aschehoug, 1998. <https://www.nb.no/items/884db375f04f3b72e0574afa65315a4e?page=0> (13.1.2023).

Ole Kristian Grimnes
o.k.grimnes@iakh.uio.no

Ole Kristian Grimnes er professor emeritus i historie ved Universitetet i Oslo. Grimnes har særlig vært opptatt av norsk okkupasjonshistorie.